

УДК 631.147: 630+ 330.15:353

*В. І. Фоміних,
асистент кафедри фінансів підприємств та банківської справи,
Дніпропетровська державна фінансова академія*

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ЯК СКЛАДОВА В ЕКОНОМІЧНОМУ ПОТЕНЦІАЛІ КРАЇНИ

Визначено економічні функції землі в різних сферах людської діяльності. Обґрунтовано роль земельної ренти в процесі використання землі як засобу виробництва.

The economic functions of earth are certain in different spheres of human activity. The role of land rent is grounded in the process of the use of earth as mean of production.

Ключові слова: використання, відтворення, еколого-соціальна значимість, земельні ресурси, природне середовище, рента, суспільне виробництво.

ВСТУП

Залучення в процес суспільного виробництва природних ресурсів означає перетворення їх у складовий елемент продуктивних сил суспільства. У зв'язку з цим доцільно розглядати природні ресурси як категорію еколого-економічну, що виражає безпосередній зв'язок природи з діяльністю людини. Серед природних ресурсів, що можуть бути використані і стати продуктивними силами суспільства без істотної втрати зв'язку з природним середовищем, найбільш важливими є земельні ресурси в їх нерозривній єдності з надрами, водами й іншими компонентами ландшафту.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Різні аспекти ефективного, раціонального, екологобезпечного використання, охорони та відтворення земельних і ґрунтових ресурсів досліджували, насамперед, такі відомі вчені, як Бабміндра Д.І., Бистряков І.К., Борисова В.А., Будзак В.М., Дорогунцов С.І., Зіновчук Н.В., Коваль Я.В., Лавейкін М.І., Малік М.Й., Мельник Л.Ю., Пасхавер Б.Й., Сохнич А.Я., Степаненко А.В., Ступень М.Г., Хлобистов Є.В. Фінансово-економічному забезпеченню розвитку земельно-ресурсного потенціалу присвятили свої дослідження Дацій О.І., Дем'яненко М.Я., Кісіль М.І., Корецький М.Х., Лайко П.А., Міщенко В.С., Маренич Т.Г., Олійник О.В., Пербийніс В.І. та інші.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити економічні функції землі в різних сферах людської діяльності;

— обґрунтувати роль земельної ренти в процесі використання землі як засобу виробництва.

РЕЗУЛЬТАТИ

В еколого-соціальній значимості землі як ресурсу природи багатоцільового використання найважливішим є її функціонування як просторового (територіального) базису розвитку продуктивних сил і розселення, як головного засобу виробництва і предмета праці в сільському та лісовому господарствах, джерела продовольства. Разом з тим, земля з її ґрунтовим покривом — фізична основа і невід'ємна частина екосистем суші, необхідна і вирішальна умова існування біогеоценозів, які разом з водою та повітрям становлять систему навколишнього природного середовища.

Як правило, земля визначається як фізичний об'єкт, що має свою топографію і територіально-просторові характеристики; більш широкий комплексний підхід включає в поняття землі і природні ресурси: ґрунт, корисні копалини, воду і біоту землі. Ці компоненти утворюють екосистеми які виконують низку функцій, необхідних для збереження цілісності систем підтримки життя і продуктивних можливостей навколишнього середовища.

У результаті безпосереднього залучення у виробництво до землі приєднується жива і мінута (уречевлена) праця, а, власне земля, стає суспільною продуктивною силою у всіх галузях господарської та іншої діяльності людини (загальноекономічний аспект). Економічну функцію землі в життєдіяльності суспільства потрібно розглядати з декількох сторін.

Земля — вихідна матеріальна основа добробуту членів суспільства через те, що вона є головним засобом виробництва в сільському та лісовому господарстві (одночасно і предмета, і знаряддя праці); просторовий базис для розмі-

щення продуктивних сил і розселення людей; основа для нормального відтворення усіх факторів економічного зростання — трудових, матеріально-технічних і природних. Особливою ознакою землі як засобу виробництва є поєднання функцій предмета і засобу праці в одному процесі виробництва [6, с. 83].

Аналізуючи значення землі для суспільного виробництва, К. Маркс виділяв два поняття: земля-матерія і земля-капітал. Під першим з них варто розуміти землю (простір), що виникла в процесі її еволюційного розвитку незалежно від волі і свідомості людей і є місцем поселення людини та джерелом її існування. З того моменту, коли земля в процесі розвитку людського суспільства стає засобом виробництва, вона виступає в новій якості — капіталу, без якого немислимий процес праці, "...тому що вона дає робітникам... місце, на якому він стоїть..., а її процес — сферу діяльності.." [3, с. 206]. Саме з цієї причини земля є універсальним чинником будь-якої людської діяльності.

Роль і місце землі неоднакові в різних сферах матеріального виробництва, насамперед у промисловості і сільському господарстві. В обробній промисловості, у будівництві, на транспорті земля є місцем, де відбуваються процеси праці незалежно від природної родючості ґрунту. В іншій якості виступає земля в сільському господарстві. Під впливом людської праці природна родючість із потенціальної перетворюється в економічну. Специфіка використання земельних ресурсів у сільському господарстві зумовлює те, що вони виступають у двох різних якостях: як предмет праці і як засіб виробництва.

У той же час, поліпшуючи і використовуючи фізико-хімічні властивості ґрунту у землеробстві, людина впливає на формування врожаїв рослин. Тут земля є знаряддям праці.

Економічні функції землі в різних сферах людської діяльності, процесах виробництва мають певну специфіку. В обробній промисловості, наприклад, земля функціонує лише як просторовий операційний базис, як місце, на якому відбувається процес праці. Сам же процес і його результат — продукт праці — не залежать від родючості землі та інших її властивостей як засобу виробництва. У будівництві, інших галузях виробництва, в розміщенні інфраструктури земля є фізичною основою, територіальним, просторовим базисом. Більш вагоме значення мають землі у видобувній промисловості, де вони є і територіальним базисом, і коморою (сховищем) копалин, і загальним предметом праці. У сільському і лісовому господарстві, як відзначалося, земля є не тільки матеріальною умовою

існування галузі, але й активним фактором виробництва. З огляду на важливість економічної функції, ще раз підкреслимо, що, крім загальної умови і просторового операційного базису, земля в сільському господарстві є і предметом праці, на який людина впливає в процесі виробництва, і знаряддям виробництва, за допомогою якого людина вирощує необхідні їй культури. Без землі процес масового виробництва сільськогосподарської продукції був би неможливий. Таке розуміння місця і ролі землі в сільськогосподарському виробництві, в процесі розвитку продуктивних сил значно розширилося. У функціонуванні АПК значення земельних ресурсів зростає і виходить за межі власне сільського господарства, тому що виробництво сировини і товарів сільськогосподарського походження стає залежним і від інших галузей народного господарства.

У цих умовах земельні ресурси можна охарактеризувати як головний засіб виробництва не тільки в сільському господарстві, але й агропромислового комплексу загалом. Це важливе і нове розуміння особливості землі як засобу виробництва сформувалось останнім часом.

Як засіб виробництва земля має свої специфічні ознаки, особливо порівняно зі штучно створеними засобами виробництва. Вона — продукт природи, тому в первісному стані не має вартості через відсутність витрат людської праці на її створення. Всі інші засоби виробництва створені працею і мають вартість. Разом з тим, у сільському господарстві земля є "тим елементом, у якому повинне здійснюватися виробництво, і не тому що вона входить у процес виробництва в якості однієї з умов виробництва, а тому, що вона, як резервуар, містить у собі ті споживчі вартості, якими слід опанувати за допомогою виробничої діяльності" [3, с. 256].

Штучно створені засоби виробництва можуть бути відтворені в міру їх фізичного зносу. Ґрунтовий покрив землі також є відтворюваним природним ресурсом, однак на його відновлення потрібні сотні й тисячі років, що означає фактичне виключення з інтенсивної господарської діяльності масивів зі зруйнованим ґрунтовим шаром у доступній для огляду перспективі. Це зумовлює відому порівнюваність підходів до планування використання земельних ресурсів і невідтворюваних природних ресурсів. Зокрема, хоча ґрунт є продуктом природи і як природне тіло (матерія) — невідтворюваним, однак як засіб виробництва, насамперед стосовно можливості відтворення його родючості, земля в окремих випадках є частково відтворюваною. Як відзначав П.Ф. Веденічев,

"земельні ресурси сільського господарства частково відтворювані (відновлювані) — у першу чергу це відноситься до ґрунтової родючості" [1, с. 58]. Оскільки земля є продуктом природи, то замінити її яким-небудь іншим засобом неможливо (на відміну від інших засобів, які є результатом попередньої праці і можуть бути замінені більш досконаліми, економічно вигідними). Порівняно з іншими загальними засобами праці земля як сфера діяльності людини залишається постійною величиною. Поверхня землі обмежена сушею і тому збільшити її неможливо. Звідси — одне з основних понять, вироблених людством, — загальне поняття про землю як сукупність площ материкової суші. У цьому сенсі земля як сукупність ландшафтів (територія) із усією розмаїтістю кліматів, форм рельєфу, ґрунту і біоти є, як відзначалося, місцем для життя й усіх видів матеріальної діяльності населення, становить у природному і зміненому господарським використанням вигляді середовище життя людей як біологічних істот. Ще більш обмежені площі земель, найбільш зручних за природними властивостями для різноманітних форм господарської, матеріальної діяльності населення. Обидві ці обставини змушують розглядати землю (землі) як природний просторовий ресурс (ресурси). Незамінність і просторова обмеженість землі зумовили беззмінне функціонування одних і тих же ділянок у господарській діяльності людини.

Специфічною особливістю землі з її ґрунтовим покривом є те, що використовується вона в тих місцях, де створена природою, і перемістити її в інше місце неможливо. Постійність місця функціонування землі значною мірою впливає на розміщення і розвиток продуктивних сил (у першу чергу, спеціалізацію сільськогосподарського виробництва) і разом з родючістю ґрунтів визначає напрями її використання та суспільну цінність.

Багатогранність економічної функції землі у сільському господарстві дозволяє, крім властивостей як головного засобу виробництва, розглянути і ті, що зумовлені інтенсифікацією використання земельних ресурсів і які варто враховувати при оптимізації землекористування, а саме:

1) необхідність, на відміну від інших засобів виробництва, комплексного використання поряд із землею природних факторів (світла, повітря, води, тепла), які потрібні для нормального розвитку рослин;

2) необхідність чергування сільськогосподарських культур і комбінування галузей, у той час як інші засоби виробництва активно сприяють процесу поділу праці;

3) залежність, пов'язану з часто повторюваними і тривалими в часі перервами між безморозним періодом, часом виробництва і робочим періодом, тоді як використання інших засобів виробництва в більшості випадків збігається з робочим періодом, тобто з процесом праці.

Нарешті, необхідно брати до уваги деякі специфічні особливості землі, що впливають з її соціально-економічної сутності: 1) земля, згідно з Конституцією України, є винятково народним надбанням і у той же час може перебувати у власності державних, кооперативних, громадських підприємств, організацій, установ або окремих громадян; 2) використання землі здійснюється на правах безкоштовного користування; функціонування всіх інших засобів виробництва відбувається шляхом придбання відповідно до їх вартості; на відміну від інших засобів виробництва, землі сільськогосподарського призначення в Україні не купуються, не продаються і, таким чином, не підлягають ніяким способам відчуження; 3) із землею в широкому розумінні пов'язані уявлення більшої частини населення про землю як носія духовності та моральності суспільства, основу його етнічного самовизначення, чинника соціоутворення, що забезпечує сталість геополітичного образу України.

Із землею як природним об'єктом органічно пов'язані й інші компоненти навколишнього природного середовища — надра, води, ліси, тваринний і рослинний світ, немислимі поза землею і без землі. Усе це свідчить про виняткову важливість землі як особливого екологічного об'єкта, відносини з приводу використання якого мають потребу в особливому правовому регулюванні. При цьому варто також мати на увазі, що в нормативних актах, літературі і господарській практиці розрізняють такі органічно пов'язані поняття, як земля і ґрунт. Якщо термін "земля" охоплює її як цілісний природний об'єкт, то ґрунт означає лише її поверхневий шар. Обидва ці поняття землі мають цілком визначений правовий статус як самостійні об'єкти правового регулювання. Так, говорячи про таку найважливішу властивість землі, як родючість, мають на увазі саме її поверхневий шар — ґрунт, а не землю в цілому і тим більше — не її надра.

У дослідженнях [2; 6; 7] відомих вітчизняних і закордонних вчених глибоко і всебічно розкрито роль земельних ресурсів у суспільному виробництві, досить повно розвинуте вчення про родючість землі, що знайшло відображення в спеціальній літературі. Однак варто ще раз підкреслити велике значення для розвитку теорії ґрунтової родючості наукового аналізу К. Маркса, що виділяв природну родючість, створювану приро-

дою, штучну родючість, що виникає як наслідок виробничої діяльності на землі людини, та ефективну родючість, що залежить від конкретної фактичної реалізації потенціальної родючості, сумарно зумовленої єдністю природної і штучної. Часто вживається поняття економічної родючості ґрунту, пов'язаної з диференціальною земельною рентою, але фактично відповідного поняття "ефективна родючість".

Ефективна (або економічна) родючість — це лише міра рівня реалізації потенціальної родючості в поточний момент, кількісна характеристика якої, тобто урожай, залежить не стільки від рівня потенціальної родючості, скільки від використовуваного технологічного комплексу, характеру вирощуваних рослин, погодних умов року, загального стану біоти певного агро- або біоценозу та організаційних факторів. Таким чином, фактично отриманий урожай втілює частину природної родючості і є певним мірилом рівня її реалізації. Крім того, він є частково і результатом новоствореної, штучної родючості.

Із цього загального положення випливає основний висновок: урожай як міра ефективної родючості ґрунту лише в обмеженому значенні і за певних умов може стати мірою його потенціальної родючості. Нерозуміння цього може мати серйозні негативні наслідки. Зокрема, при розробці проблеми земельного кадастру деякі вчені пропонують оцінювати економічну родючість ґрунтів. У результаті, як зазначав П.Ф. Веденічев, "...увага відволікається від суті наявної тут проблеми: замість встановлення об'єктивно існуючих відмінностей у природній продуктивності земель пропонується здійснювати оцінку суб'єктивного показника — рівня виробництва, досягнутого при цілком конкретних умовах господарювання" [1, с. 244].

Кожна із умовно виділених категорій родючості ґрунтів вказує або на її природну та історичну сутність, соціально-економічний зміст, або на можливість безпосереднього використання людиною і певною мірою містить її порівняльну характеристику. У господарській діяльності на землі людина насправді має справу лише з однією родючістю як з інтегральною властивістю ґрунту, що складається із сукупності природних і набутих ним (ґрунтом) у процесі сільськогосподарського виробництва.

У процесі сільськогосподарського використання земель з різним рівнем родючості в умовах товарно-грошових відносин виникає особлива форма доходів, що пов'язана з утворенням земельної ренти. Як уже зазначалось, у сільському господарстві беруть участь природні процеси і біологічні чинники. У зв'язку з

цим у зазначеній сфері продуктивність праці залежить від таких природних чинників, як кліматичні умови, хімічний і механічний склад землі, біологічні та інші моменти. Залежно від цих чинників однакова кількість і якість праці буває представлена більшою або меншою кількістю продуктів, отриманих вартостей.

Грошова земельна рента є вищим проявом суті диференціальної земельної ренти, що виникає в процесі використання землі як засобу виробництва з більш родючими ґрунтами незалежно від природи цієї родючості. Диференціальна рента у кількісному (грошовому) вираженні зростає від земель із гіршими ґрунтами до земель із середньою і кращою (високою) родючістю або від менш продуктивних угідь до більш продуктивних за умови, що ринкова ціна на вирощену продукцію (урожай) визначається через вартість витрат на її вирощування на гірших землях або при менш продуктивних додаткових капіталовкладеннях [4, с. 5].

Мірою родючості ґрунту в її сільськогосподарській сутності є сезонний урожай певної сільськогосподарської культури (частіше тільки товарної частини біомаси, яка збирається для задоволення тих чи інших потреб або заради якої вирощується ця культура). Тут важливо зазначити, що в практиці економічної оцінки земель за чинними в Україні офіційними методиками враховується вартість не всієї (валової) вирощеної біомаси сільгоспкультури, а тільки її частина, наприклад урожай зерна, коренеплодів, насіння тощо. Побічна продукція може частково використовуватись, але в економічних розрахунках до уваги практично не береться, хоч на її вирощування теж витрачається певна частина ресурсів та праці.

Разом з тим, якою б важливою не була роль природних чинників, сільськогосподарський продукт створюється працею людей, а економічним чинникам належить провідна роль у розвитку сільськогосподарського виробництва завжди. Це положення має особливо важливе значення для розуміння рентних відносин у сільському господарстві.

Незалежно від форм власності на землю в процесі сільгоспвиробництва утворюється додатковий дохід від землі — диференціальна рента. Диференціальна (земельна) рента — це прибуток, отриманий завдяки більш високій ефективності товарного виробництва, яка зумовлюється кращою якістю земель з урахуванням кліматичних умов і більш зручного їх положення відносно ринків збуту [5, с. 12].

За класичним визначенням, розмір цього прибутку (ренти) визначається як різниця між

вартістю виробництва продукта в гірших умовах й індивідуальною ціною, тобто ціною продукту, виробленого в кращих (відносно замикаючих) умовах виробництва.

Оскільки продуктивність землеробства, а отже, і його дохідність, залежить, головним чином, від економічної родючості ґрунтів та прямим чином відбивається на прибутках виробника, виникає питання про те, яким чином можна збільшити ренту: шляхом підвищення потенціальної чи ефективної родючості. Який із цих видів родючості взагалі можна відтворити, розширено відтворити або принаймні збільшити? Чи є правомірним використання величини диференціальної ренти як базового показника при визначенні грошової ціни земельної ділянки?

Теорія ґрунтознавства і досвід землеробства свідчать, що можна і необхідно щорічно відтворювати штучну родючість ґрунту для того, щоб підтримувати потенціальну родючість на оптимальному рівні і фактично максимально реалізувати ефективну компоненту в поточному році. Шляхом докорінних меліорацій, істотного цілеспрямованого регулювання штучної родючості можна підвищити потенціальну родючість. Таке розуміння питання здається найбільш економічно доцільним і науково обґрунтованим.

ВИСНОВКИ

Звідси випливає висновок, що застосування понять "відтворення" і, тим більше, "розширене відтворення" стосовно ефективної (економічної) родючості ґрунтів є не зовсім коректним. Ефективна родючість — це лише результат реалізації певної частки потенціальної родючості на поточний момент, кількісна характеристика якої, тобто біомаса урожаю, залежить не стільки від рівня потенціальної родючості ґрунту, скільки від технологічного комплексу, характеру вирощуваних рослин, погодних умов року, загального стану біоти даного агроценозу (біогеоценозу), організаційних чинників тощо.

Таким чином, є переконливі підстави ставити під сумнів коректність використання вартості як товарної частини, так і валового урожаю районуваних сільськогосподарських культур для грошової оцінки сільськогосподарських земель через те, що грошова диференціальна земельна рента не є постійною величиною, а кількісно залежить не стільки від рівня потенціальної родючості ґрунтів, як від рівня ефективності господарювання на землі та ціни реалізації урожаю.

Разом з тим, зазначені загальні зауваження дозволяють зробити наступні практичні висновки:

1) урожай як кількісна міра ефективної (економічної) родючості ґрунту лише умовно може стати мірою її потенціальної родючості;

2) простим відтворенням родючості ґрунту підтримується економічна родючість ґрунту на певному рівні, а при розширеному відтворенні підвищується його потенціальна родючість;

3) оскільки збереження або підвищення потенціальної родючості ґрунту не завжди і не обов'язково, принаймні не прямо, веде до збільшення ефективної родючості, то ні відтворення, ні розширене відтворення родючості ґрунту саме по собі не може бути гарантією прогресуючого нарощування урожаїв, тобто не забезпечує високу економічну ефективність виробництва, а отже, і дохідність землі. Іншими словами, підвищення, прогресивне підвищення, розширене відтворення потенціальної родючості ґрунту є необхідною, але не єдиною і недостатньою умовою збільшення його ефективної родючості, оскільки найважливіше значення при цьому має рівень фактичної реалізації потенціальної родючості ґрунту в кожний конкретний рік.

Література:

1. Веденичев П.Ф. Аграрный ресурсный потенциал Украинской ССР / П.Ф. Веденичев, Б.И. Пасхавер, В.М. Трегобчук. — К.: Наук. думка, 1988. — 312 с.

2. Галанець В.Г. Реформування земельних відносин та формування ринку землі: [монографія] / В.Г. Галанець, І.Я. Люта. — Львів, 2006. — 196 с.

3. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Избранные сочинения в 9-ти томах. — М.: Политиздат, 1998. — Т. 9. — С. 506.

4. Міщенко В., Данилишин Б. Природно-ресурсна рента і рентна політика в Україні // Економіка України. — 2003. — № 12. — С. 5.

5. Проблеми та шляхи розвитку рентної політики / За ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. — К.: РВПС України НАН України, 2007. — 84 с.

6. Рябоконт В.П. Використання земельних ресурсів господарств населення в кооперативних умовах / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. — 2009. — № 3. — С. 82—87.

6. Сохнич А.Я. Наукові основи державного обліку якості земель та їх оцінки: метод. рекомендації. / А.Я. Сохнич. — Львів: Українські технології, 2007. — 76 с.

7. Трансформація земельних відносин до ринкових умов: матеріали XI річних зборів Всеукр. конгресу вчених економ.-аграр. 26-27 лют. 2009 р. — К.: ННЦ ІАЕ, 2009. — 116 с.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2011 р.